

Els estudis culturals i la crítica als processos i estructures de la comunicació¹

MARÍA JOSÉ GÁMEZ FUENTES
Universitat Jaume I

1. Introducció

La disciplina dels estudis culturals comprèn en l'actualitat un camp tan variat com el dels productes que estudia (televisió, arquitectura, cultura juvenil, cibercultura, publicitat...), i els contextos geogràfics on es desenvolupen aquests productes (Estats Units, Austràlia, Gran Bretanya, Canadà, Sud-àsia, Llatinoamèrica...). Atès l'espai d'aquest estudi, seria inútil pretendre abastar tots els matisos i ramificacions que aquesta perspectiva interdisciplinària ha produït en els últims trenta anys en la seua anàlisi de la cultura. No obstant això, ens interessa apuntar quines han sigut les seues contribucions principals en l'àmbit dels estudis de la comunicació. Per a fer-ho, intentarem esbossar les línies del seu desenvolupament, la seua concepció de la cultura com a objecte d'estudi, el seu desplaçament fora dels orígens britànics i l'estat actual.

2. Característiques generals dels estudis culturals

És suficientment conegut que el nom de «estudis culturals» deriva del Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS) creat en 1964 a la Universitat de Birmingham. Aquest centre constitueix l'espai on autors com Richard Hoggart, Raymond Williams, I. P. Thompson i Stuart Hall van suggerir formes de mirar la cultura, la societat i la comunicació alienes als plantejaments establerts fins aleshores.² Tots aquests autors, que provenien de la classe treballadora i que estaven dedicats a l'educació per a adults, estaven preocupats pel paper de la cultura en les divisions socials, la legitimació de la cultura popular de les classes treballadores davant de l'elitisme i l'hegemonia de les classes mitjanes i altes, com es practica i es fa la cultura i com les pràctiques culturals porten a diferents grups socials a lluitar per i contra la dominació cultural.

En definitiva, davant de la concepció paternalista heretada de finals del segle dinou, que considerava que la cultura de masses constituïa un embrutiment de les classes treballadores, els autors esmentats anteriorment proposen l'estudi i la legitimació de la cultura popular en termes de pràctiques d'ús dels mitjans de comunicació de masses. Òbviament, al centre d'aquest enfocament subjau una nova forma de concebre la cultura que engloba temes fins aleshores aliens a la comunitat universitària. Inicialment, es proposen

¹ Aquest article ha estat traduït del castellà pel Servei de llengües i Terminologia de la Universitat Jaume I.

² Com mencionen Mattelart i Neveu, els estudis culturals no es poden reduir a la labor intel·lectual del quartet de pares fundadors, però sí que podem considerar aquests autors com els creadors de xarxes que van possibilitar el sorgiment de nous plantejaments i problemàtiques (Mattelart i Neveu, 1999).

instruments i tècniques de la crítica literària per a abordar aspectes com ara la cultura popular davant de la cultura d'elit, la diversitat dels béns culturals i el marc social on es produeixen els seus efectes. Gradualment, i atesa la permeabilitat dels estudis culturals a altres disciplines, la seua metodologia inclou avanços que procedeixen de la sociologia, la història, l'antropologia, la psicologia, la museologia, la filosofia, les ciències polítiques, etc. És justament el seu caràcter eclèctic el que suscita majors reserves per part de l'*establishment* universitari, preocupat per delimitar espais i territoris de coneixement. Ara bé, com Richard (2001: 186) assenyala, aquest mateix eclecticisme constitueix la seua major font de productivitat, ja que possibilita la revisió de

las tensiones —siempre activas— entre lo simbólico y lo institucional, lo histórico y lo formal, lo antropológico y lo literario, lo ideológico y lo estético, lo académico-universitario y lo cotidiano, lo hegemónico y lo popular, la formalización de los sistemas de signos y la conciencia práctica de sus relaciones sociales.³

Així, la cultura és concebuda en el seu sentit més ampli i des d'una perspectiva amb un clar compromís polític; ja que es tracta, d'una banda, de desmitificar el cànon establert respecte el que s'entén per «cultura» i, d'altra banda, d'estendre l'anàlisi a aquells artefactes i productes culturals que articulen la identitat de grups socials particulars exclosos de la construcció d'aquest cànon (Williams, 1993). Per tant, s'inclouen qüestions que afecten no només l'art, la literatura, la pintura, etc., sinó també la conducta, els coneixements (compartits o no), les creences, l'estructura de les institucions, els costums, l'organització de la producció, les formes de comunicació de masses, etc. La cultura a través dels seus productes és vista com a simptomàtica de conjuntures i de tensions socials entre diferents grups que lluiten per establir i legitimar la seua posició dels uns a costa dels altres. Per tant, l'interès se centra en l'estudi del producte cultural vist en termes de «pràctica cultural» i la seua relació amb el poder. Per aquest motiu, l'anàlisi ha d'anar associada amb el context econòmic, social i polític on es produeix. En aquest sentit, no ens ha d'estranyar, d'una banda, la importància que cobren conceptes com ara la resistència, la dominació, la ideologia i l'hegemonia i, d'altra banda, l'interès gradual que cobraria l'estudi dels mitjans de comunicació social, ja que la cultura de masses és precisament un dels espais per excel·lència que articula les tensions entre mecanismes de dominació i resistència entre el popular i l'hegemònic.

Els instruments conceptuals dels quals s'apropien els estudis culturals són variats i provenen de diferents marcs teòrics. La semiòtica proporciona una visió del text i, per tant, de les manifestacions culturals, segons la qual tot signe forma part d'una sintaxi establerta culturalment que organitza la forma en què es codifiquen i descodifiquen els significats dels missatges. Ara bé, mentre que la semiòtica estructuralista se centra en l'anàlisi dels textos i de les representacions, l'enfocament culturalista torna la seua mirada al subjecte de la recepció per a indagar sobre l'ús que aquest subjecte fa dels mitjans. Per tant, sorgeix, una preocupació per les variables d'identitat que entren en funcionament en interaccionar amb la cultura i, per consegüent, sorgeix també un interès renovat per la subjectivitat i la

³ Per a una discussió del caràcter liminar dels estudis culturals, vegeu Follari (2000) i García Canclini (1990).

intersubjectivitat en la seua concepció psicoanalítica, la qual cosa donarà lloc a punts coincidents amb els estudis de gènere, els cinematogràfics i els postcolonials.

D'altra banda, com avancem, la consideració de la recepció planteja qüestions vinculades amb les relacions de poder i les seues resistències. En aquest sentit, l'obra d'Althusser (1971) i de Gramsci (1971) adquireix especial importància. Althusser, amb la seua teoria dels aparells ideològics, subratlla les formes en què la ideologia, amerada per les lleis, la religió, l'educació, la cultura, etc., «interpel·la» el ciutadà en diferents posicions que defineixen la seua identitat personal i social. Pel que fa a Gramsci, la seua influència rau en la seua concepció d'«hegemonia» com un procés mitjançant el qual un grup (les classes altes) ocupa un paper de direcció moral i intel·lectual sense l'ús de la força. Ara bé, en aquest procés les idees, creences i valors no s'imposen des de dalt, sinó que es negocien a través de diferents encontres tensionals.

3. Desplaçament dels estudis culturals

Durant el govern de Margaret Thatcher, els estudis culturals sofreixen un procés de translació i de diversificació. Per raons d'espai, ens centrarem en aquells contextos i característiques més rellevants per a delinear el seu desenvolupament en l'àrea d'estudis sobre comunicació, amb el risc de reduccionismes que això implica.

La seua penetració en l'acadèmia nord-americana a mitjan dels anys vuitanta és tan ràpida com la seua institucionalització, atesa la tradició, breu però existent, de departaments de comunicació i *media*. Tanmateix, aquest procés comporta un altre procés de despolitització, tant per la influència del pensament postmodernista de mà d'autors com Lyotard (1979), com per les característiques polítiques específiques dels Estats Units. Com Ferguson i Golding (1998: 20) apunten:

Mientras la clase *qua* clase es texto y subtexto en el Reino Unido [...] y las relaciones de clase e identidades regionales son la base de la vida social, la clase es una categoría mayoritariamente ausente en el discurso público, académico o privado norteamericano. Su elisión se debe, en parte, al persistente legado de la Amenaza Roja, Marx y el Imperio del Mal, pero también a la creencia compartida de que (casi) todos pertenecen a la «clase media», a excepción de una categoría residual de no-personas, consideradas como la «subclase».

Així doncs, en el context nord-americà els estudis culturals adquireixen un caràcter textualista, allunyat del compromís i de l'acció política, que se centra en una anàlisi semiològica i especulativa dels productes mediàtics.

Com Sardar i Van Loon (1997) assenyalen, a Canadà i a Austràlia el desembarcament d'aquests estudis es produeix també a través de departaments relacionats amb la comunicació, encara que a Austràlia particularment s'integren a més en l'àrea dels estudis de cinema, *media* i australians. No obstant això, les preocupacions són diferents de les dels seus homòlegs nord-americans, ja que es concentren principalment en qüestions polítiques d'identitat nacional. A Canadà els estudis analitzen, d'una banda, les articulacions mediàtiques de les relacions de poder entre les diferents comunitats cohabitants

(angloparlants, francoparlants i minories indígenes) i, d'altra banda, la construcció d'una identitat independent de la influència massiva del cinema, la televisió, la música i altres productes mediàtics nord-americans. Pel que fa a Austràlia, i atesa la relació històrica entre aquesta i Gran Bretanya, els estudis culturals reproduïen metodològicament i conceptualment les categories analítiques i teòriques dels britànics. Tanmateix, les qüestions que analitzen difereixen d'aquests en què els australians es pregunten sobre la construcció del caràcter nacional en els mitjans de comunicació en termes de polítiques normatives.

A Amèrica Llatina, a pesar de (o a causa de) les sospites i les reticències amb què alguns crítics s'han apropiat a una disciplina que prové del mercat acadèmic angloamericà representant del primer món colonitzador, els estudis culturals han produït interessants revisions. En línies generals, els treballs aborden temes relacionats amb els des/encontres entre la cultura importada (generalment la nord-americana) i la cultura popular indígena en «la modernització» de diverses cultures nacionals. Com Ferguson i Golding (1998: 21) observen, la major aportació dels culturalistes llatinoamericans com García Canclini (1990) o Martín Barber (1987) és que

han evitado los antiguos dualismos teóricos de los poderosos y los sin poder y han propuesto categorías de análisis como el sincretismo, la hibridización y el mestizaje (mezcla de la herencia india y española) para explicar los procesos de la apropiación cultural, la adaptación y el pluralismo en la mediación entre la práctica cultural, la cultura popular, la democratización de los medios y la política.

Dins del continent europeu, ens interessa esmentar els desenvolupaments produïts a França i a Espanya. Al primer país, els estudis culturals han tractat, d'una banda, aspectes vinculats amb la identitat nacional basada en la complexa relació de França i les seues antigues colònies (per la qual cosa entronquen amb els estudis postcolonials portats a terme a Sud-àsia) i, d'altra banda, les tensions hegemòniques entre les diverses regions franceses. Finalment, la penetració d'aquests estudis en la cultura espanyola ha donat fins ara un resultat paradoxal, ja que les principals publicacions de finals dels noranta que intenten respondre a aquest encontre han vingut majoritàriament de l'acadèmia hispanista britànica (Graham i Labanyi, 1995; Jordan i Morgan-Tamosunas, 2000) i nord-americana (Kinder, 1997; Vilarós, 1998); la qual cosa, en si mateixa, constitueix un tema d'anàlisi. De qualsevol forma, els eixos que articulen les discussions sobre l'aplicació dels estudis culturals a Espanya se centren en els productes i polítiques culturals de la dictadura, la democràcia i/o la relació entre ambdues. Al voltant d'aquestes línies principals s'aborden temes com ara la reconstrucció del passat, la reconstrucció democràtica, la reinscripció de gèneres populars, la identitat de gènere/sexualitat i la identitat nacional enfront de l'autonòmica, encara que recentment també trobem algunes contribucions puntuals que comencen a tractar problemàtiques vinculades amb diferents ètnies i els mitjans (Santaolalla, 1999; Smith, 1999).

4. L'estat de la qüestió

Són diverses les veus que han qüestionat l'enorme fecunditat i proliferació dels estudis culturals, i fins i tot han atribuït el seu creixement als interessos comercials d'un «grapat

d'editorials anglòfones» (Schwarz, 1994: 386). D'altra banda, autors com Mattelart i Neveu (1999) apunten la sospita que l'interès per les representacions i els simulacres de gran part de la producció acadèmica resideix potser en l'allunyament de la comunitat universitària dels processos de presa de decisió i en el desplaçament d'aquesta comunitat cap a temes més relacionats amb la construcció d'una carrera acadèmica. En aquesta línia, autors com Ferguson i Golding (1997), Follari (2000) i Reynoso (2000), entre altres, coincideixen a assenyalar que, a pesar dels seus orígens marxistes, multitud de contribucions se centren en l'anàlisi de la ideologia com a text i s'obliden freqüentment de la història i de l'economia. Per aquest motiu, es qüestiona la suposada radicalitat, subversió i contradisciplinarietat de què fan gala els estudis culturals (Reynoso, 2000). En paraules de Mattelart i Neveu (1999: 25):

Hay que ser cínico o angelical para desconocer, en el día de hoy, la ambigüedad fundamental de los Cultural Studies. Su radicalismo de principio —que, a veces, coquetea con un radicalismo elegante— no impide su utilización por publicitarios, empresarios o administraciones en busca de herramientas de dominación social que les sirvan para la conquista de nuevos mercados y públicos o la puesta en práctica eficaz de políticas públicas y mecanismos de control social.

No obstant això, aquestes crítiques no són noves. Ja en els anys vuitanta, el malestar amb uns estudis culturals massa teoritzats va produir un gir etnogràfic. Aquest gir, encara que estava merament cenyit als processos de codificació-descodificació, ha donat lloc en els noranta a una revisió dels mecanismes de construcció d'identitats, ideologies i plaers en el marc d'una societat fragmentada i globalitzada. Aquesta tornada al subjecte tampoc està lliure de problemes, ja que, com observa Reynoso (2000), no posseeix treball de camp, se centra en el consum cultural més que en la producció i deixa de banda en ocasions aspectes més empírics relacionats amb qui controla les xarxes i les indústries culturals.

Tanmateix, discrepem d'aquesta visió generalista i desesperançada, ja que una mirada detallada a l'escassa però emergent producció en contextos concrets (ja siguin anglòfons o no) ens descobreix una aplicació dels estudis culturals en línia amb la renovació que se'ls demana tan insistentment. Aquesta passa per redescobrir els punts en comú amb una economia política dels mitjans i una geografia cultural específica que no perda de vista l'horitzó de la globalització. En concordança amb aquesta revisió epistemològica, s'introdueix la necessitat metodològica d'ampliar els estudis amb treball empíric que done suport a l'anàlisi de les mediacions i els des/encontres entre els diversos components del sistema de mitjans de comunicació de masses.

BIBLIOGRAFIA

- ALTHUSSER, L. (1971): «Ideology and ideological state apparatuses (Notes toward an investigation)», dins *Lenin and philosophy and other essays*, Londres, New Left Books, 121-173.
- FERGUSON, M. i P. GOLDING (eds.) (1998): «Estudios culturales y tiempos cambiantes: Introducción», dins *Economía política y estudios culturales*, Barcelona, Bosch, 15-37.
- FOLLARI, R. A. (2000): «Estudios sobre posmodernidad y estudios culturales: ¿sinónimos?», *Revista Latina de Comunicación Social*, 35.
[Accessible en: <http://www.ull.es/publicaciones/latina/15follari.htm>].
[Data d'accés: 28/01/2002].
- GARCÍA CANCLINI, N. (1990): *Culturas híbridas. Estrategias para entrar y salir de la modernidad*, Mèxic, Grijalbo.
— (1997). «El malestar en los estudios culturales», *Fractal*, 6.
[Accessible en: <http://www.fractal.com.mx/F6cancli.html>].
[Data d'accés: 28/01/2002].
- GRAHAM, H. i J. LABANYI (eds.) (1995): *Spanish Cultural Studies: An introduction. The struggle for modernity*, Oxford, Oxford University Press.
- GRAMSCI, A. (1971): *Selection from the prison notebooks*, Londres, Lawrence & Wishart.
- JORDAN, B. i R. MORGAN-TAMOSUNAS (eds.) (2000): *Contemporary Spanish Cultural Studies*, London, Arnold.
- KINDER, M. (ed.) (1997): *Refiguring Spain. Cinema/Media/Representation*, Durham, Duke University Press.
- LYOTARD, J.-F. (1979): *The postmodern condition*, Manchester, Manchester University Press.
- MARTÍN BARBERO, J. (1987): *De los medios a las mediaciones*, Mèxic, Gustavo Gili.
- MATTELART, A. i E. NEVEU (1999): «La institucionalización de los estudios de la comunicación», Innovatec-Innovarium. Inteligencia del entorno. C. A. Observatorio cultural.
[Accessible en: <http://www.innovarium.com/Investigacion/Culturalstudies.htm>].
[Data d'accés: 28/01/2002].
- REYNOSO, C. (2000): *Apogeo y decadencia de los estudios culturales. Una visión antropológica*, Barcelona, Gedisa.
- RICHARD, N. (2001): «Globalización académica, estudios culturales y crítica latinoamericana», dins *Estudios latinoamericanos sobre cultura y transformaciones sociales en tiempos de globalización*, Buenos Aires, CLACSO, 185-199.
- SANTAOLALLA, I. (1999): «Close encounters: Racial otherness in Imanol Uribe's Bwana», *Bulletin of Hispanic Studies*, 76, 1, 111-122.
- SARDAR, Z. i B. VAN LOON (1997): *Cultural Studies for beginners*, London, Penguin.
- SCHWARZ, B. (1994): «Where is cultural studies?», *Cultural Studies*, 8: 3, 377-393.
- SMITH, P. J. (1999): «The representation of gypsies in contemporary Spanish cinema», dins RIX, R. i R. RODRÍGUEZ-SAONA (eds.): *Spanish cinema: Calling the shots*, Leeds, Trinity and All Saints, 67-90.
- VILARÓS, T. (1998): *El mono del desencanto*, Madrid, Siglo XXI.
- WILLIAMS, R. (1993): «Culture is ordinary», dins GRAY, A. i J. MCGUIGAN (eds.): *Studying cultures. An introductory reader*, Londres, Arnold, 5-14.